

บทที่ ๓

พระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ทุกคนที่เกิดมาล้วนประสบกับความทุกข์และต้องการพ้นจากความทุกข์ ไม่ว่าจะเป็นทุกข์ทางสังขาร ร่างกายเช่นในเวลาเจ็บป่วยหรือแก่ชรา หรือความทุกข์ที่เกิดจากภาวะตื่นรนของจิตเมื่อประสบสิ่งพอใจและไม่พอใจซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา คนเรายังก็ผิดหวังเพราะไม่อาจหลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างแท้จริง หลักสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบทำให้พระองค์ดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงเพราะการตรัสรู้อย่างแจ่มแจ้ง พระพุทธเจ้าจึงมีความประสงค์ที่จะช่วยสรรพสัตว์ผู้หลงติดอยู่กับกองทุกข์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์เช่นเดียวกับพระองค์ ภาวะการดับทุกข์ได้อย่างสมบูรณ์เรียกว่า “พระนิพพาน” เป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ในบทนี้จะได้ศึกษาหลักธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑ หลักคำสอนเรื่องพระนิพพาน

๓.๒ ไวยากรณ์ของพระนิพพาน

๓.๓ นิยามความหมายของการบรรลุพระนิพพาน

๓.๔ ลำดับของบุคคลผู้รู้แจ้งพระนิพพาน

๓.๕ ประเภทการรู้แจ้งนิพพาน

๓.๖ หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน

๓.๗ สรุป

๓.๑ หลักคำสอนเรื่องพระนิพพาน

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเถรวาท นิพพาน คือ อสังขตธรรม เป็น ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง หรือสภาวะที่มีไฉ่เกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิสังขาร” ได้แก่ สภาวะอันพ้นจากชั้นทั้ง ๕ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ แล้วคือความหมายสูงสุด หรือความหมายที่แท้จริง นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น ๒ ก็แบ่งโดยปริยายเท่านั้น^๑ ใน

---

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลีพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๘๙

พระพุทธศาสนา นิพพานคือ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิงมีความหลุดพ้น เป็นอิสระ และมีความสุขอย่างแท้จริงในระดับคนธรรมดาหากเข้าใจนิพพาน ก็สามารถที่จะดำเนินชีวิตที่ติงามได้ และมีความสุขได้เช่นกัน

๓.๑.๑ ความหมายของพระนิพพาน

นิพพานโดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร เป็นภาษาบาลี นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไปบ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง)^๒ ใช้เป็นกริยาของไฟ หรือการดับไฟหรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ไฟดับ ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย^๓ หรือแปลว่าเป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไป ในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมาก นิยมแปลว่า ไม่มีต้นหาเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากต้นหาที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ^๔

๓.๑.๒ ลักษณะของพระนิพพาน

นิพพาน จัดเป็น อสังขตธรรม คือ ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง หรือสภาวะที่ไม่มีเกิดจากปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วิสังขาร” ได้แก่ สภาวะอันพ้นจากชั้นทั้ง ๕

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๗.

^๓ ที่แสดงความหมายนี้ มักใช้ในรูปกริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต” เช่น อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๙๗/๒๐๗; ๕๐๖/๒๕๓; อง.จตุกก.ติก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๒๘๘; พุ.สุ.ติก. (ไทย) ๒๕/๔๑๐/๔๘๗; อง.อ.๒/๑๘๕,๒๔๒,๔๘๒; นิท.อ.๑/๒๔๗; เฉพาะอย่างยิ่ง ธ.อ.๑/๗๖; ชา.อ.๑/๙๖; พุทธ.อ.๕๐๗.

^๔ ข้อความแสดงวิเคราะห์ศัพท์นิพพาน มาในคัมภีร์มากมายหลายแห่ง โดยเฉพาะ พุ.จุ.ติก. (ไทย) ๓๐/๓๘๑/๑๘๔; วินย.อ.๑/๒๕๕; ที.อ.๒/๗๘; อง.อ.๒/๒๑๓; พุททก.อ.๑๖๗, ๑๖๘; อิติ.อ.๒๑๕, ๓๗๓; สุตต.อ. ๑/๓๔๒; ๒/๑๒๑; นิท.อ.๑/๙๘, ๑๒๕; สงคณิ อ.๕๗๓; วิสุทฺธิ.ติก. (ไทย) ๒/๘๘; วินย.ฎีกา ๑/๖๘๘; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๒๔๖; สงคท.ฎีกา ๖๘ แต่ส่วนมากซ้ำกันหรือคล้ายกัน นอกจากความหมายที่กล่าวแล้วข้างต้น ยังอาจแปลว่า “ปราศจากป่า” คือไม่มีปากิเลส ไม่มีตงกิเลส, อง.ฉก.ติก. (ไทย) ๒๒/๓๑๔/๓๘๖; อง.อ.๓/๑๓๗; พุ.จ.ติก. (ไทย) ๒๕/๓๐/๕๒; ธ.อ.๖/๗๑; หรือแปลว่า ดับทุกข์ทั้ง ๓ ชนิดคือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ (วิสุทฺธิ. ฎีกา ๒/๒๔๖); สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติว่า นัยหนึ่ง ควรแปลว่า หาของเสียแบงมีได้ (ธรรมวิจารณ์, หน้า ๕๐, ๕๗)

หน่วงเหนี่ยวชนิดต่าง ๆ เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น ดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นวิชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลายกล่าวคือโลกและชีวิต ถูกต้องชัดเจน ตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่ยากให้มันเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิต ก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วยสิ่งที่ปรากฏอยู่ แต่ไม่เคยรู้ ไม่เคยเห็น หรือแม้แต่ถึงเพราะถูกปิดกั้นคลุมบังเอาไว้ หรือเพราะมัวสละวนเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ ๆ จิตใจเปิดเผยกว้างขวาง ไม่มีประมาณ

นอกจากนั้น ภาวะแห่งนิพพานยังแบ่งแยกได้ ๓ ประเด็นคือ

๑. นิพพานเป็นธรรมชาติไม่มีที่จุติ หมายถึง นิพพานไม่มีการเกิด ไม่มีความตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต่อเมื่อมีการเกิด ดังนั้นเมื่อไม่มีเกิดจึงไม่มีตาย การที่นิพพานไม่มีการเกิด เพราะว่า นิพพานทำลายตัณหาซึ่งเป็นตัวทำให้เกิดภพต่าง ๆ อย่างหมดสิ้น

๒. นิพพานพ้นจากขันธ ๕ หมายถึง เมื่อไม่มีการเกิด ขันธ ๕ ไม่ปรากฏ เพราะความเกิดคือการปรากฏของขันธ ๕ ซึ่งธรรมดาสัตว์โลกทุกชนิดเมื่อเกิดแล้วจะต้องมีขันธ ๕ อาจจะครบทั้ง ๕ ขันธหรือไม่ครบบ้าง เช่น เมื่อมนุษย์เกิดมามีรูปร่าง มีความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา) มีความจำ (สัญญา) มีความคิดปรุงแต่งให้เกิดอารมณ์ (สังขาร) และมีจิต (วิญญาณ) แต่ถ้าเกิดเป็นอรุพพรหมมีเพียง ๔ ขันธ ขาดรูปขันธ เป็นต้น ฉะนั้นการที่ไม่มีการเกิดจึงเท่ากับว่าไม่มีขันธ

๓. นิพพานไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยอะไร ๆ หมายถึง ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายล้วนเกิดเพราะมีปัจจัยปรุงแต่ง คำว่าปรุงแต่งในที่นี้คือสิ่งทั้งหลายมารวมตัวกันเป็นกอง เป็นหมู่ เช่น บ้านรวมตัวขึ้นเพราะการรวมตัวของวัตถุต่าง ๆ มีทั้งไม้ ปูน เหล็ก กระเบื้อง เป็นต้น

มนุษย์เกิดขึ้นจากการรวมตัวของธาตุ ๔ การรวมตัวของวัตถุเป็นบ้าน หรือการรวมตัวของธาตุ ๔ เป็นมนุษย์และสัตว์นี้ เรียกว่าถูกปรุงแต่ง เมื่อนิพพานไม่มีการเกิดจึงเท่ากับว่าไม่มีการรวมตัวกันของธาตุ ๔ เมื่อไม่มีปัจจัยใด ๆ รวมตัวกัน จึงไม่มีอะไรเกิด เพราะฉะนั้น นิพพานจึงได้ชื่อว่า อสังขตะ แปลว่า ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยต่าง ๆ

๔. นิพพานที่ประเสริฐสูงสุด หมายถึง นิพพานที่ประเสริฐสูงสุด ไม่มีสิ่งใดยิ่งกว่าเป็นโลกุตระธรรม เรียกว่า อนุตระ^๗

๓.๑.๔ ประเภทของพระนิพพาน

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, หน้า ๓๓๒.

ตามภาวะที่แท้จริง นิพพานมีอย่างเดียวนั่น แต่ที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พุทธถึงนิพพานโดยปริยาย คือความหมายบางแง่บางด้านบ้าง^๘ การแบ่งประเภทนิพพานที่รู้จักกันทั่วไป คือที่แบ่งเป็น นิพพานธาตุ ๒ ตามคัมภีร์ อิติวุตตะกะ ได้แก่

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ^๙

สิ่งที่เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มัน หมายถึงเบญจขันธ์ (ขันธ์ ๕)^{๑๐} เมื่อถือความตามอธิบายนี้ จึงได้ความหมายว่า

๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

๒) อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึงดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง ก็แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ขันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ ๕ สิ้นเชิง)^{๑๑} เพื่อความแจ่มชัด ผู้วิจัยยกข้อความตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตะกะว่า

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นอย่างไร

---

^๘ว่าโดยปรมาตม (ความหมายสูงสุดหรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น ๒ นั้น เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น

^๙บุ.อิตติ. ๒๕/๒๒๒/๒๕๘.

^{๑๐}อิตติ.อ.๒๑๕; สุตต.อ.๒/๒๖๘; นิท.อ.๒/๒๑๕; ปฏิส.อ.๓๘๒; วินย.ฎีกา ๑/๔๓; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๒๑๔; สงคห.ฎีกา ๒๑๔.

^{๑๑}กิเลสปรินิพพาน เช่น ที.อ.๒/๒๑๖; ๓/๓๔,๗๓,๓๑๐; ม.อ.๒/๓๘๐; ส.อ.๑/๒๔,๓๖๙:- ๓/๔๕; อง.อ.๒/๔๔,๙๓,๓๒๖; ๓/๑๓๙,๒๒๔,๒๘๑,๓๒๐,๓๖๐; สุตต.อ.๒/๒๑๐,๓๙๒; ขันธปรินิพพาน เช่น ส.อ.๑/๒๖๓; สุตต.อ.๑/๒๐๙; ที่มาด้วยกันทั้งสองอย่างเช่น อุ.อ.๕๑๔; ที.อ.๓/๑๑๒; ม.อ.๓/๕๒๕; วิงค.อ.๕๖๒; วินย.ฎีกา ๑/๒๖๖.

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว^{๑๒} บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว^{๑๓} หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ชอบ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เสวยสุขและทุกข์อยู่ภิกษุทั้งหลายความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ

อนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบภิกษุทั้งหลาย เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้นั้นแลของภิกษุนั้น อันต้นหาเป็นต้นให้เพิลิตเพลินไม่ได้ต่อไปแล้ว จักรงับดับสนิทภิกษุทั้งหลายสภาวะดังกล่าวนี้ เราเรียกว่า อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล^{๑๔}

เมื่อพิจารณาตามพุทธพจน์ที่แสดงนิพพาน ๒ อย่างจะเห็นได้ว่า เป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยอาการบรรยาย หรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือถึงกล่าวถึงเท่าที่บุคคลบรรลุ หรือใช้บุคคลผู้บรรลุ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่บรรยายภาวะของนิพพานล้วน ๆ โดยตรง ทั้งนี้ เพราะภาวะของนิพพานแท้ ๆ เป็นสันติภูมิยะ อันผู้บรรลุจะพึงเป็นเอง และอันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตัว

เมื่อว่าโดยปรมาตม์ แล้วคือความหมายสูงสุด หรือความหมายที่แท้จริง นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็น ๒ ก็แบ่งโดยปริยายเท่านั้น^{๑๕}

กรณีตัวอย่างของนิพพานธาตุทั้ง ๒ ประการ เช่น สถานที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง^{๑๖} การที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งแห่งแผ่นดินไหวครั้งใหญ่^{๑๗} และอีกแห่งหนึ่งตรัส

^{๑๒} ปลงภาระได้แล้ว หมายถึง ปลงขันธภาระได้ ปลงกิเลสภาระได้ และปลงอภิสังขารภาระได้ (ขุ.อิติ.อ. ๔๔/๑๘๙).

^{๑๓} สิ้นภวสังโยชน์ หมายถึง สิ้นกิเลสที่เป็นเครื่องผูกสัตว์ คร่าสัตว์มาไว้ในภพทั้งหลาย (ขุ.อิติ.อ. ๔๔/๑๘๙).

^{๑๔} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, หน้า ๓๘๗.

^{๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๑๖๓; อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๘/๑๖๒

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๘/๑๒๗; อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๖๗/๓๒๓

แสดงเหตุที่พระองค์ได้พระนาม “ตถาคต” ว่า เพราะพระดำรัสทั้งปวงที่ตรัสในเวลาระหว่างตั้งแต่ตรัสรู้จนตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ จนถึงราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ล้วนคงตัวอย่างนั้น ไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่น^{๑๘}

สรุปความได้ว่า นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งออกเป็น ๒ ด้าน คือ นิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่สอง คือ นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะของผู้บรรลุซึ่งไม่อาจหยั่งถึงได้ด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ ๕ เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยขั้น ๕ ทั้งหมด อนุปาติเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติเมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างว่า อนุปาติเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สอุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีขั้น ๕ เป็นอารมณ์

ในคัมภีร์อริยมรรคสมุทสาสนะ แบ่งตามปริยายแห่งเหตุ (การณปริยาย) แล้วแสดงวิธีแบ่งอีกอย่างหนึ่งตามประเภทแห่งอาการ เป็นนิพพาน ๓ คือ สุกญัตตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และอัปปนิหิตนิพพานคือ

๑. สุกญัตตนิพพาน คือ นิพพานที่เข้าถึงได้ด้วยการพิจารณาขั้น ๕ เป็นของว่างเปล่า หมายถึง ผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานเห็นขั้น ๕ เป็นอนัตตา ในความหมายว่าสูญเปล่า คือ ขั้น ๕ ตั้งแต่เกิดจนถึงปัจจุบันได้สูญสิ้นไปแล้ว ปัจจุบันก็กำลังสูญไปและในอนาคต ขั้น ๕ จะสูญหายไปด้วย ญาณทัสสนะ ที่เกิดขึ้นโดยมีอนัตตาเป็นอารมณ์เด่นชัดนี้ เรียกว่า สุกญัตตนิพพาน หรือเรียกว่า นิพพานเพราะเห็นอนัตตา

๒. อนิมิตตนิพพาน คือ นิพพานที่เข้าถึงได้ด้วยการพิจารณาขั้น ๕ ไม่มีเครื่องหมาย หมายถึง ผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาขั้น ๕ ไม่เที่ยง จนเกิดญาณทัสสนะเห็นขั้น ๕ เกิดแล้วดับติดต่อกัน โดยมีได้มีนิมิตหมายอันใดเหลืออยู่ เห็นแต่รูปนาม มีอนิจจลักษณะปรากฏเด่นชัดจึงหันหน้าไปสู่ความดับไม่กลับหลัง เรียกว่า อนิมิตตนิพพาน หรือ เรียกว่า นิพพานเพราะเห็นอนิจจัง

๓. อัปปนิหิตนิพพาน คือ นิพพานที่เข้าถึงได้ด้วยการพิจารณาขั้น ๕ ว่าไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนา หมายถึง ผู้ที่เจริญวิปัสสนาพิจารณาขั้น ๕ เป็นทุกข์ คือ ไม่มีสิ่งใดคงทน ไม่มีสิ่งใด

^{๑๘}ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๑๔๘; ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๙๓/๓๒๑; ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๔๕๐/๒๒๙

ตั้งอยู่ ทุกสิ่งปรากฏขึ้นแล้วเปลี่ยนแปลงไป มิได้ตั้งอยู่คงเดิม ญาณทัสสนะที่เกิดขึ้นโดยมี
ทุกขลักษณะปรากฏเด่นชัดนี้เรียกว่า อปัณณิตินิพพาน หรือเรียกว่า นิพพานเพราะเห็นทุกขัง^{๑๙}

๓.๑.๕ ผู้เข้าถึงนิพพาน

ก. พระเสขะ แปลว่า ผู้ยังต้องศึกษา หรือ สอุปาทิเสสบุคคล หมายถึง ผู้ยังมีเชื้อคือ
อุปาทานเหลืออยู่คือ

๑. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติ
ถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ
และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกขได้สิ้น เป็นผู้ทำได้
บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์
๓ ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะโทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงไปอีกต่อจากขั้นของพระโสดาบัน

๓. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์
ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ กามราคะ
และปฏิฆะ (วมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ครบ ๕ ข้อ

ข. พระอเสขะ แปลว่าผู้ไม่ต้องศึกษา หรือ อนุปาทิเสสบุคคล หมายถึงผู้ไม่มีเชื้อคือ
อุปาทานเหลืออยู่เลย คือ พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักแห่งสัง
สารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละ
สังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐^{๒๐}

๓.๑.๖ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน มี ๓ ภาวะ คือ

๑. ภาวะทางปัญญา ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ
การมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เช่น การรับรู้อารมณ์ด้วยอายตนะ
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยจิตใจที่เป็นกลางมีสติ ไม่หวั่นไหวไปตามสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง
เป็นต้น ปัญญารู้เท่าทันสังขารรู้ว่าสังขารมีลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น

^{๑๙}วิภาวินี. (ไทย) ๓๙.

^{๒๐}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, หน้า ๔๐๙.

๒. ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐานคือ ความเป็นอิสระ ความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญาที่เห็นตามความเป็นจริง จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสทั้งหลายลักษณะความเป็นอิสระ เช่น การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่ยั่วยุการไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่พึงปรารถนาหรือไม่ปรารถนา เป็นต้น

๓. ภาวะทางความประพฤติ หรือการดำเนินชีวิตเป็นการศึกษาถึงกิจกรรมของผู้บรรลุนิพพานหรือการปฏิบัติตนของผู้บรรลุนิพพานว่าดำเนินชีวิตอย่างไร พระธรรมปิฎก กล่าวว่า ผู้บรรลุนิพพานมีการดำเนินชีวิต คือ เป็นผู้ดีบรรรมหรือสิ้นกรรมหมายถึงไม่ทำการด้วยการยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวของท่าน ผลประโยชน์ของท่านแต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล มุ่งประโยชน์ต่อชนหมู่มา^{๒๑}

คัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะของฝ่ายเถรวาท ระบุไว้ชัดเจนภาวะของนิพพานว่า นิพพานเป็นอนัตตา เช่น ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก ปริวารระบุว่า อนิจจา สัพพสงขาร่า ทุกขานตตัจจ สงขตา นิพพานญเญว ปณณตติ อนตตอ อิติ นิจญยา สังขารังทังปวงอันปัจจยปรุ้งแต่ง ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจฉัยมีดังนี้^{๒๒} ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวาวรรคระบุว่า สังขารังทังปวงไม่เที่ยง ธรรมังทังปวงเป็นอนัตตา และในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตมีระบุว่า “สังขารังทังปวงไม่เที่ยง สังขารังทังปวงเป็นทุกข์ ธรรมังทังปวงเป็นอนัตตา ซึ่งธรรมในที่นี้พระอรรถกถาจารย์อธิบายต่อว่า หมายรวมถึงนิพพานด้วย นอกจากนี้ บอกว่า นิพพานเป็นอนัตตา คำว่า “อนัตตา” มีความหมายระดับปรมาตม์ มีนัยที่ต้องไขความต่ออีก โดยเฉพาะในคัมภีร์ชั้นหลังจะบอกว่า ที่ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะเกิดขึ้นจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน ไม่มีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนอยู่ ไม่มีตัวตนที่คงที่ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้สลาย ไม่มีอำนาจในตัวเอง บังคับให้เป็นไปในอำนาจไม่ได้ แยกต่ออดีต

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา พระนาคเสนทูลแก้ปัญหาของพระยามิลินท์ที่ทรงถามว่า ถ้า นิพพานไม่มีที่ตั้งอาศัย นิพพานย่อมไม่มี โดยกราบทูลว่า ขอถวายพระพรมหาบพิตร โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานหาไม่มี แต่นิพพานนั้นมีอยู่ พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำให้แจ้งนิพพานด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย มหาบพิตร เหมือนดั่งว่าชื่อว่าไฟย่อมมีอยู่ แต่โอกาสอันเป็นที่ตั้งของไฟนั้นหาไม่มี เมื่อบุคคลเอาไม้สองอันมาขัดสีกันก็ย่อมได้ไฟขึ้นมาฉนั้นใด มหาบพิตร

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๙.

^{๒๒} วิ.ป. (บาลี) ๘/๒๕๗/๑๙๔.

นิพพานมีอยู่ฉนั้นนั่นแล โอกาสอันเป็นที่ตั้งของนิพพานนั้นไม่มี แต่พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติชอบ ย่อมทำนิพพานให้แจ้งด้วยการพิจารณาโดยอุบายอันแนบกาย^{๒๓}

ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ยังมีข้อความแสดงสภาวะของนิพพานอีกหลายแห่ง เช่นใน ปฏิสัมภิทามรรค มีอธิบายว่า นิพพานธมโม อตตสเสว อภาวโต อตตสุญญो ธรรมคือนิพพาน ว้างจากอัตตา เพราะไม่มีอัตตา^{๒๔} นอกจากนี้ในวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะพยายามอธิบายให้เห็นถึงความไม่มีตัวตนของผู้ได้ชื่อว่าบรรลุนิพพาน ซึ่งเท่ากับว่าไม่มีอัตตา และนิพพานมิใช่สิ่งที่จะต้องมียัตตาถึงจะมีอยู่ได้ ดังที่พระพุทธโฆสะกล่าวว่า นิพพานมีอยู่ แต่ไม่มีผู้เข้าถึงนิพพาน มรรคามีอยู่ แต่ปราศจากผู้ดำเนินไป^{๒๕} ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ไม่มีตัวตนบุคคลใด ๆ ที่ปฏิบัติตามมรรค ๘ แล้วบรรลุนิพพาน เมื่อปราศจากตัวตนของผู้เข้าถึงนิพพาน นิพพานย่อมไม่ใช่อัตตาไปด้วย

ความมีอยู่ของพระนิพพาน มิใช่สภาวะที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของจิต แต่มีอยู่โดยตัวของตัวเอง คือเป็นความจริงขั้นปรมาตมที่ตรงข้ามกับสมมติสังขในโลกแห่งปรากฏการณ์ มีสภาวะที่เที่ยง ไม่ใช่สิ่งที่เกิดดับสลับกันไปแบบสิ่งต่าง ๆ ในโลก นิพพานจึงเป็นอสังขตธรรมที่พ้นไปจากปัจจัยปรุงแต่ง ในสภาวะของนิพพานทั้งนาม (จิต) และรูป ย่อมดับไม่เหลือ ดังพุทธวจนะใน เกวัญญูสูตร ที่ขนิณกาย สีลขันธวรรค ได้กล่าวถึงนิพพานว่าเป็น ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใสโดยประการทั้งปวง ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในธรรมนี้ อุบาทयरูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ ที่งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในธรรมนี้ นามและรูปย่อมดับไม่เหลือในธรรมชาตินี้ เพราะวิญญานดับ นามและรูปย่อมดับ ไม่มีเหลือในธรรมชาติ ดังนี้^{๒๖} เพราะฉะนั้น นิพพานจึงไม่ใช่จิต หรือสัมปชัญญะบริสุทธิ์ ซึ่งนั่นเป็นลักษณะของพรหมมันหรืออาตมันของปรัชญาฮินดู ทั้งยังไม่ใช่เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้น เพราะทั้งจิตและเจตสิกนั้นล้วนเป็นสังขตธรรม ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง มีธรรมชาติเกิดดับ มีการเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ แต่นิพพานอยู่เหนือสภาพเช่นนี้ และว่างเปล่าจากสิ่งเหล่านี้ ขณะเดียวกัน นิพพานก็ไม่ใช้ความดับสูญอย่างสิ้นเชิง ซึ่งเป็นลักษณะของอุจเฉททิฏฐิการใช้ภาษาอธิบายนิพพานเป็นสิ่งที่ต้องกระทำอย่างรัดกุม เพื่อป้องกันการเข้าใจผิดว่าเป็นอัตตาเที่ยงแท้ (สัสสตทิฏฐิ) หรือว่าเป็นความขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) ซึ่งเป็นทัศนะที่คลาดเคลื่อนจากพระบาลีทั้งสิ้น

^{๒๓} มิลินท. (ไทย) ๓๓๖.

^{๒๔} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๘๗.

^{๒๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑๐๑.

^{๒๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๙๓/๓๗.

พระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานเมื่อดับขันธแล้วจะอยู่ในลักษณะเป็นผู้สิ้นตัณหาแล้วเปรียบเหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อไม่สามารถที่จะลุกกลามขึ้นมาได้อีก สำหรับพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธองค์ไม่ทรงตรัสยืนยันถึงความเป็นอยู่หรือความดับสูญ พระองค์ตรัสแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว ทั้งเทวดาและมนุษย์จะไม่สามารถเห็นพระองค์อีกต่อไป ภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคต มีตัณหาอันนำไปสู่ภพชาติแล้ว ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักไม่เห็นตถาคต^{๒๗}

ในคำสอนพระพุทธศาสนา ไม่มีอัตตาใดเข้าสู่นิพพาน และไม่มีอัตตาดับสูญในภาวะแห่งนิพพาน แม้ในโลกแห่งปรากฏการณ์ เบื้องหลังเบญจขันธ์อันไม่เที่ยงนั้น มิได้มีอัตตาซึ่งเป็นผู้รับรู้หรือเป็นพื้นฐานแห่งตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกอยู่ในรูปของกระบวนการที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ทั้งรูปธรรมและนามธรรม กระบวนการแห่งนามรูปที่สมมติว่าเป็น ตัวตน สัตว์ บุคคล เราเขา นี้ เมื่อวิวัฒนาการไปจนกระทั่งถึงที่สุด ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปเป็นอันยุติลง สภาพความสิ้นสุดกระบวนการแห่งนามรูปที่ไม่เที่ยงแปรปรวนอยู่ทุกขณะนี้ เรียกว่านิพพาน เมื่อรูปและนามดับ นิพพานจึงไม่ใช่ทั้งจิตและสสารซึ่งต้องอาศัยเหตุปัจจัยในการดำรงอยู่ พระนิพพานตั้งอยู่โดยไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัย จึงเรียกว่า อสังขตธรรมในพระไตรปิฎกมักเปรียบนิพพานว่าเหมือนกับไฟที่ดับแล้ว ไม่สามารถบอกได้ว่าไฟที่ดับไปนั้นหายไปไหนหรืออยู่ในสภาพใด

นิพพานเป็นธรรมที่พ้นไปจากโลก การอธิบายนิพพานโดยอาศัยพื้นฐานในทางโลกตลอดจนภาษาทางตรรกวิทยาจึงไม่อาจกระทำได้ การจำกัดความจึงมักใช้การปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น ไม่ใช่ทั้งสิ่งนั้นและสิ่งนี้ ไม่มีการอุปบัติ ไม่มีการจุติ ไม่มีองค์ประกอบ ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการแตกทำลาย ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น ดังปรากฏในพาหิยสูตร ความว่า “ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ในนิพพานธาตุนั้น ดาวทั้งหลายย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ ย่อมไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี ก็เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่าปณินเพราะรู้สัจจะ ๔ รู้แล้วด้วยตนเอง เมื่อนั้นพราหมณ์ย่อมหลุดพ้นแล้วจากรูปและอรูป จากความสุขและความทุกข์^{๒๘}

ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “เพราะพระนิพพานเป็นคำสุขุมนัก เป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักขุ เป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรคเท่านั้น จะพึงถึงได้” นิพพานจึงมิใช่เรื่องของ การเข้าใจ แต่อยู่ที่การเข้าถึง อันเป็นผลจากการปฏิบัติธรรมของตนเอง

^{๒๗}ที.สี. (ไทย) ๙/๖๕/๒๗.

^{๒๘}ช.ช.อ. (ไทย) ๒๕/๕๐.

คำว่า นิพพาน เป็นคำที่ใช้กันในปรัชญาหลายระบบในอินเดีย โดยใช้ในความหมายของความหลุดพ้น แต่การอธิบายเกี่ยวกับสถานะของนิพพานนั้นแตกต่างกันออกไป ในปรัชญาอุปนิษัท เชื่อว่า นิพพานหรือโมกษะ คือการที่อาตมัย่อยหรือชีวาตมัยน์เข้าร่วมเป็นเอกภาพกับพรหมัน แต่ในพระพุทธศาสนาอธิบายว่า นิพพานคือการหลุดพ้นจากอวิชชา ตัณหา ซึ่งแสดงออกในรูปของ โลภะ โทสะ และโมหะ มิได้หมายความว่า เป็นการหลุดพ้นของอัตตาหรือตัวตนในโลกนี้ ไปสู่สถานะของนิพพานเช่นเดียวกับคำสอนอุปนิษัท แต่หมายถึงความดับสนิทแห่งความเร่าร้อนและเครื่องผูกพันร้อยรัดทั้งปวง ซึ่งเรียกว่าเป็นความทุกข์

๓.๒ ไวยากรณ์ของพระนิพพาน

ไวยากรณ์ หมายถึง คำที่ออกเสียงเหมือนกัน แต่เขียนต่างกัน และมีความหมายเหมือนกัน ส่วนใหญ่เราจะรู้เฉพาะนิพพานแต่นิพพานนั้นยังมีชื่อเรียกอีก ดังนี้

๑. โมกษะ เพราะเป็นธรรมเป็นที่หลุดพ้น เพราะเป็นธรรมที่เป็นเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสมีราคะเป็นต้น

๒. นิพพาน เพราะเป็นสภาพที่ดับสนิท เหตุเพราะหลุดพ้นจากตัณหาที่เรียกว่าวณะ เพราะธรรมเครื่องดับไฟคือราคะเป็นต้น เพราะเป็นสภาพที่สงบจากสังขารธรรมทั้งปวง สลัดอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา ปราศจากราคะ ดับราคะ เพราะไม่มีตัณหา

๓. นิโรธะ เพราะเป็นธรรมหลุดจากความทุกข์ ดับกิเลสเครื่องเผารณอย่างสนิท

๔. ทิปะ เพราะเป็นธรรมเป็นที่พึง (ทิปธรรม) เพราะเป็นที่พึงของสัตว์ผู้ถูกห้วงน้ำในสงสารพัดพาไป ดูกะเกาะเป็นที่พึ่งแก่สัตว์ผู้ถูกกระแสนพัดพาไป เพราะทำบุคคลผู้หมดกิเลสให้เกิดเป็นเหมือนปทีปดับ

๕. ตันหักขะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไปแห่งตัณหา เพราะมีความสิ้นไปแห่งตัณหาเป็นเหตุ

๖. ปะระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะเป็นต้น หรือเพราะมีอรรถประเสริฐสุด

๗. ตาณะ เพราะเป็นเครื่องต้านตัณหา เพราะปกป้องบุคคลให้พ้นจากอบาย เป็นต้น

๘. เลณะ เพราะเป็นธรรมที่หลบซ่อนหรือหลีกเลี่ยงจากภัยในสงสาร

๙. อรูปะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีรูปลักษณะ คือ ไม่มีรูปร่างสัณฐานว่ายาวและสั้นเป็นต้น

๑๐. สันตะ เพราะเป็นธรรมเครื่องสงบ (สันตธรรม) เพราะกระทำให้ราคะเป็นต้นสงบลงได้

๑๑. สัจจะ เพราะเป็นปรมัตถสัจจะ (สัจจธรรม) เพราะเป็นธรรมที่ไม่ผิดเพี้ยนจากความเป็นจริงหรือเป็นธรรมที่นับเนื่องในสัจจะ ๔

๑๒. อนาลยะ เพราะเป็นธรรมปราศจากตัณหา, เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีกิเลส เพราะไม่มีความอาลัยในกาม

๑๓. อสังขตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเว้นจากลักษณะที่ถูกปรุงแต่ง

๑๔. สิวะ เพราะเป็นธรรมอันเกษม, เพราะกระทำความเกษมให้, เพราะเป็นธรรมที่ผู้กล่าวไว้ในสงสารพึงเสพ, เพราะยังบุคคลให้เข้าไปสงบ

๑๕. อมตะ เพราะเป็นสภาพที่พ้นจากความตาย (อมตธรรม), เพราะไม่มีความตาย จึงชื่อว่าอมตะ

๑๖. สุทัทสะ เพราะเป็นธรรมที่เห็นได้ยากยิ่ง, เพราะเป็นธรรมที่มองได้ยากยิ่ง

๑๗. ปรายณะ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะเข้าถึง, เพราะเป็นธรรมเป็นที่ดำรงอยู่แห่งพระอริยบุคคล

๑๘. สรณะ เพราะมีอรรถว่ากำจัดภัย คือ ทำลายภัยให้พินาศไป, เพราะเป็นธรรมเป็นที่อาศัยอยู่ของพระอริยะ

๑๙. อนิติกะ เพราะปราศจากทุกข์, เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีความชั่วร้ายคืออันตรายและบ่วง, เพราะไม่มีต้นเหตุที่ชื่อนิติ ที่นำสัตว์ไปสู่สงสาร

๒๐. อนาสวะ เพราะไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ, เพราะไม่มีอาสวะ ๔ อย่าง คือกามาสวะ อาสวะคือกาม, ภาวาสวะอาสวะคือภพ, ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ, อวิชชาสวะอาสวะคืออวิชชา

๒๑. ฐะ เพราะมีอรรถว่ามั่นคง (ฐธรรม), เพราะมีความหมายว่ามั่นคงหรือไปสู่ความเป็นมัคคารมณ

๒๒. อนิทัสสนะ เพราะเป็นธรรมที่มองไม่เห็นด้วยตา, เพราะไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ, เพราะเป็นสภาพที่มองไม่เห็น, เพราะเป็นธรรมที่ไม่สามารถมองเห็นด้วยตา

๒๓. ออกตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกสร้างขึ้นโดยปัจจัย คือไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

๒๔. อปโลกิตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่เลือนหาย มีอยู่ตลอดเวลาหรือเป็นธรรมที่ปรากฏอยู่โดยความเป็นธรรมที่ไม่เสื่อมฯลฯ

๒๕. นิปุณะ เพราะเป็นธรรมที่ละเอียดอ่อน, เพราะเป็นธรรมเครื่องชำระกิเลสของมรรค ๔ ให้หมดจด

๒๖. อนันตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่พินาศ, เพราะเป็นธรรมที่ไม่เสื่อมสลายไปตลอดกาล, เพราะไม่มีที่สุดและไม่มีการกำหนดขอบเขต (ไม่มีขอบเขต)

๒๗. อักขระ เพราะเป็นธรรมที่ไม่เสื่อมสลาย, เพราะเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมคือสิ่งที่เสื่อม

๒๘. ทุกขักขยะ เพราะเป็นธรรมที่ทุกเบียดเบียนไม่ได้, เพราะเป็นเหตุสิ้นทุกข์ทั้งปวง

๒๙. อภัยาพัชณะ เพราะเป็นธรรมที่ทุกข์เบียดเบียนไม่ได้, เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีความพินาศ

๓๐. วิวัฏฐะ เพราะไม่มีกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ คือไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิปาก

๓๑. เขมะ เพราะเป็นแดนเกษม (เขมธรรม), เพราะเป็นธรรมอันเกษมจากไฟมีราคะ เป็นต้น, เพราะเป็นสถานที่ไม่มีภัย, เพราะเป็นธรรมเป็นเครื่องดับราคะคือ เป็นต้น

๓๒. เกวละ เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีสิ่งขารปรุงแต่ง

๓๓. อปวัคคะ เพราะเป็นสภาพที่เว้นจากสังขาร

๓๔. วิจารณ์ะ เพราะเป็นธรรมปราศจากราคะ ฯลฯ

๓๕. ปณีตะ เพราะเป็นธรรมที่เป็นประธาน, เพราะเป็นธรรมที่ประเสริฐสุด เป็นธรรมที่ปราณีต

๓๖. ปทะ เพราะเป็นธรรมที่ซึ่งพระอริยะเข้าถึง

๓๗. โยคักเขมะ เพราะเป็นธรรมสิ้นโยคะทั้ง ๔ คือกาม ภพ ทิณฺฐิ และอวิชชา

๓๘. ปาระ เพราะเป็นธรรมที่สามารถสงบความเร่าร้อนเพราะทุกข์ในสงสารเพราะเป็นธรรมที่ไม่เป็นเชื้อแห่งสงสารวัฏฏ์

๓๙. มุตติ เพราะเป็นธรรมอันหลุดพ้นจากกิเลส, เพราะเป็นธรรมหลุดพ้นจากกิเลสและพ้นจากสรีระและอินทรีย์ (ไม่มีตัวตน)

๔๐. สันติ เพราะเป็นธรรมที่สงบจากกิเลส (สันติธรรม)

๔๑. วิสุทธิ เพราะเป็นธรรมอันหมดจดจากมลทินมีราคะ เป็นต้น

๔๒. วิมุตติ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากสังขารทั้งปวง

๔๓. อสังขตธาตุ เพราะเป็นธรรมที่มีธาตุที่ไม่ถูกสร้างขึ้นด้วยเหตุปัจจัย แต่เป็นธาตุที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะความสงบ

๔๔. สุทธิ เพราะเป็นธรรมเครื่องชำระมลทินมีราคะ เป็นต้น, เพราะชำระสัตว์จากมลทินมีราคะ เป็นต้น, เพราะเป็นธรรมที่บริสุทธิ์โดยปรมาตม์

๔๕. นิพพุติ เพราะเป็นธรรมที่ออกจาตัณหา, เพราะเป็นธรรมที่ปราศจากตัณหาเครื่องกั้นให้ติดอยู่ในสงสาร

๔๖. อัจจุตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่จุติของพระอรหันต์เป็นสภาพที่พระอริยะถึงแล้วไม่มีการเคลื่อนไปเป็นอย่างอื่น^{๒๙}

ศัพท์ที่นำเสนอมาทั้งหมดนี้มีความหมายเดียวกับนิพพาน คือเป็นสภาวะที่พระอริยเจ้าเข้าถึงแล้วเป็นสภาพที่ดับเย็น เพราะความสิ้นไปแห่ง ราคะ โทสะ และโมหะ

๓.๓ นิยามความหมายของการบรรลุพระนิพพาน

การบรรลุพระนิพพานหรือการบรรลุธรรมในที่นี้ คือ การทำอาสวะให้หมดสิ้นไป คือเป็นธรรมของผู้บริสุทธิ์ หมดจดจากกิเลส เป็นธรรมของผู้ทวนกระแสของโลก เป็นธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ส่วนคำว่า การบรรลุธรรมมีมากมายที่ท่านผู้รู้ได้ให้คำนิยามไว้ผู้วิจัยจะได้นำมาพอสังเขปเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาดังนี้ คำว่า บรรลุ หมายถึง สำเร็จ^{๓๐} ภาษาบาลีใช้ว่า อธิคม (กริยาเป็น อธิคฺฉนฺติ) และศัพท์ว่า อภิสมโย มาจากคำว่า อภิ+ สมย แปลว่า ความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้), คราวเป็นที่ตรัสรู้, สมัยเป็นที่บรรลุความถึงพร้อมเฉพาะนิยมนำมม เชื่อมเข้ากันกับ อภิ-สมโย เป็น อภิสมโย ตัวอย่างเช่น เทสนาวสาเน จตุราสียา ปาณสหัสสานิ อภิสมโย อโหสิ แปลว่าในกาลจบเทศนาธรรมอภิสมโย ได้บังเกิดแก่สัตว์แปดหมื่นสี่พัน^{๓๑}

^{๒๙} สฟา. ส. ๑๘/๔๕๓/๗๕๑.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๗๔.

^{๓๑} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔,

อภิสมโยเมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่าอภิสมิโต หรืออภิสมโต มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไป ที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^{๓๒}

นอกจากนี้ ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึงการบรรลุ หรือถึงธรรม เช่น ปาปุนาติ, ปาปุนฺติ, ปโปติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรม อันได้แก่มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น เทสนาวสาน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผล ปตฺโต. สมปตฺต ภิกขุปีฬุโสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุนิสฺสูติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุปาสกบรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผล แม้ภิกษุผู้ประชุมกันแล้ว เป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผลเป็นต้น^{๓๓}

ศัพท์ดังกล่าวใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึงการรู้แจ้งนิพพาน จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่คำว่า สจฺฉิกิริยา^{๓๔} ซึ่งแปลว่า การทำให้แจ้ง หรือการทำให้ประจักษ์หมายถึงประสบเองและคำว่า ปตฺติ รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต ทั้งสองคำนี้พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ ในคำร้อยกรองคือคาถา เป็นต้น^{๓๕}

พระพุทธองค์ เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ ญาณทัสสนะ แยกออกเป็น ๒ คำคือ ญาณ แปลว่าความรู้ปริชาหยั่งรู้ปริชากำหนดรู้และทัสสนะ หมายถึงการเห็น การเห็นด้วยปัญญา ความเห็น สิ่งที่เห็น ดังนั้น ญาณทัสสนะจึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึงการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ^{๓๖} เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะ ทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้คือจักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้หรืออริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ดังนี้

ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของบุคคลในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เรายังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนั้นเมื่อใด ความรู้

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ตี้นกนเสียที่จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^{๓๓} ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔.

^{๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๕.

^{๓๖} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๕๓.

เห็นตามเป็นจริงของบุคคลในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ หมดจดคดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก ในหมู่ สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะ เกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^{๓๗}

คำว่า รอบ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ ส่วนอาการ ๑๒ คือ ญาณ ๓ คุณ ด้วยอริยสัจ ๔ อรหัตตมรรคญาณ พร้อมด้วยกับปัญญา ๑๒ ประการที่เกิดก่อนและหลังการบรรลุนิพพาน เรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ปัญญาที่แจ้งเห็นตามความเป็นจริง ตราบใดที่ความรู้เหล่านี้ยังไม่ หมดจดแก่พระองค์ ตราบนั้นก็จะไม่ทรงประกาศว่าได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ^{๓๘}

การรู้แจ้งนิพพานหรือการบรรลุนิพพาน หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระหลัก คำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกพัฒนามนุษย์ดังนั้นคนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จคือเข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ กันไป เป็นต้น

๓.๔ ลำดับของบุคคลผู้รู้แจ้งพระนิพพาน

ลำดับขั้นของบุคคลผู้รู้แจ้งพระนิพพานในพระพุทธศาสนา หมายถึง อริยบุคคลมี ๔ ระดับได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้และความสามารถทางธรรม ในการละสังโยชน์ ทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นขั้น ๆ คือ ละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่า เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้อง ละสังโยชน์คือกิเลสเป็นเครื่องมัดตรรกสัตว์ไว้กับทุกข์ พร้อมไปกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขาคือศีล สมาธิปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ^{๓๙}

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน มีความเที่ยงยั่งยืน เป็นต้น

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ กรุงเทพฯ ๒๕๕๔), หน้า ๓๒๐.

^{๓๙} ส.ม.ท. (ไทย) ๑๔/๔๐/๖๕๘., ส.ส.พ.อ.๓/๕๓-๖๒/๑๔.

๒. วิจิกิจฉา คือ ความล่งเลสงสัย ได้แก่ความล่งเลสงสัย ไม่แน่ใจ ในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเรื่องกรรมดีกรรมชั่วมีผลจริงหรือไม่เป็นต้น

๓. สีสัพพตปราคาส คือ ความถื้อมั่นศีลพรต ได้แก่ความถื้อมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีลและวัตรเท่านั้น

๔. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

๕. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจเป็นต้น

๖. รูปราคะคือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ เป็นต้น

๗. อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน ได้แก่ ความติดใจ หรือความปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ เป็นต้น

๘. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่เป็นต้น

๙. อุทัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความที่จิตสัดส่าย หรือจิตวอกแวกเป็นต้น

๑๐. อวิชชาคือความไม่รู้แจ้งได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์สมุทัย นิโรธ มรรคเป็นต้น

การละสังโยชน์ ๕ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปราคาส กามฉันทะและ พยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำชั้นหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์^{๔๐} การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียด เรียกว่า อุทัมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น ๔ ระดับ จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือมรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๑. การรู้แจ้งลำดับที่ ๑

^{๔๐}ที.ม. (ไทย) ๙/๑๘๐/๑๐๖.

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรถหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง^{๔๑} คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ชาติพระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคืออภัพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๔๒}

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้^๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำคือเกิดในตระกูลที่มีโอกาสสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๔๓}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิด ๗ ครั้งก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๔๔}

๒. การรู้แจ้งลำดับที่ ๒

พระสกทาคามีหมายถึงผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาสให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะโมหะให้เบาบางลงการบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่าสกทาคามีมรรค ระดับผล เรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

^{๔๑} อัมพร จันทรรัตน์, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐.

^{๔๒} ส.ม.หา. (ไทย) ๑๙/๓๐๔/๖๕๘.

^{๔๓} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑ /๑๒๒.

^{๔๔} ส.ม.หา. (ไทย) ๑๙/๓๐๕/๖๕๘.

พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่โน่นนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท

๑) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว ปรินิพพานในโลกลี้เองหมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตีไปเกิดในเทวโลก แล้วจุตีจากเทวโลก มาเกิดในโลกมนุษย์นี้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว ก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว ปรินิพพานใน เทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตีไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว เกิดในโลกลี้ จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๕) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกลี้จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตีมาปฏิสนธิในโลกมนุษย์แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง^{๕๔}

๓. การรู้แจ้งลำดับที่ ๓

พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและพยาบาทให้หมดสิ้นไป^{๕๖} การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผลเรียกว่าอนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุนี้ชื่อว่า

^{๕๔}วิสุทธิ.มหาภูมิ (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๕๖}อัมพร จันทรรัตน์, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๑๑.

พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดานเมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีมี ๕ ประเภท^{๔๗}

๑. พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

(๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิดถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัป

(๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

(๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัป

๒. พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คืออายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓. พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔. พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕. พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่ อภิญญาภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอภิญญาภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้น อวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์ เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสติทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธิทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสิภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในปัญญาทรีย์ เกิดในอกนิฐภูมิ^{๔๘}

๔. การรู้แจ้งลำดับที่ ๔

^{๔๗} ๐.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๔๘} พระเทพกิตติปัญญาคูณ (กิตติวุฒ โทณ ภิกขุ), **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๓๖) หน้า ๘๘.

พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้น อาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะพยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมด กิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังที่ได้กล่าวแล้วเป็นต้น

๓.๕ ประเภทการรู้แจ้งนิพพาน

โลกุตระ หมายถึงภาวะที่หลุดพ้นแล้วจากโลกียะ ไม่เกี่ยวข้องกับกาม ตัณหา ทิฏฐิ อวิชชาอีกต่อไป ได้แก่ ธรรม ๙ ประการซึ่งเรียกว่า นวโลกุตระธรรม หรือ โลกุตระธรรม ๙

โลกุตระธรรม ๙ คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก^{๔๔} อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ข้อปฏิบัติธรรมเพื่อให้ถึงโลกุตระธรรม หรือปฏิบัติสมควรแก่โลกุตระธรรม คือ โพธิ ปกขัยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น ผู้ที่เข้าถึงโลกุตระธรรม คือ พระอริยบุคคลมีพระ โสดาบันบุคคล เป็นต้น พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้นที่ไม่ยึดติดในอารมณ์ทั้ง ๖ มีตา เป็นต้น พระอริยที่เหลื้อมยังมีโลภะย่อมติดในอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นธรรมตา

๑. มรรค ๔

มรรคในที่นี้หมายถึง ญาณคือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามสามารถกำจัดสังโยชน์ คือ อนุสัยกิเลสที่เป็นเครื่องผูกมัดจิตของสัตว์ให้ติดใจหลงไหลอยู่ในสังสารวัฏได้เด็ดขาด และยัง หมายถึง ลำดับขั้นของการบรรลุธรรมแต่ละระดับ ซึ่งกำจัดสังโยชน์ ๑๐ ได้ไม่เหมือนกันมี ๔ ระดับ

๑. โสดาปัตติมรรค หมายถึง ญาณคือความรู้ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติตามไหลเข้าสู่กระแส แห่งอริยมรรคเป็นครั้งแรก เป็นผู้ตกระแสแห่งพระนิพพาน เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว สามารถกำจัดสังโยชน์ระดับต่ำ ๓ ประการ

^{๔๔}ช.ป. (ไทย) ๓๑/๖๒๐/๕๓๕.

๑) สามารถละ สักกายทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน หรือความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น

๒) สามารถละ วิจิกิจฉาหมายถึง ความลังเล ความไม่แน่ใจ ความสงสัย ในกุศลธรรมทั้งหลาย ความลังเลทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในปฏิบัติ หรือทางดำเนินของตน

๓) สามารถละ สลัปปตปราคาสหมายถึง ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตร คือ ถือว่าเพียงประพฤติศีลและวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญา ถือศีลและวัตรทิ้งมลาย หรืออย่างมลายก็ตาม โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไป โดยไม่เข้าใจความหมาย และความมุ่งหมายที่แท้จริง

๒. สกทาคามิมรรคคือหนทางในการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือความเป็นพระสกทาคามี หนทางดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้ละสังโยชน์ หรือกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์โลกได้ ๖ ประการ คือสามารถละสักกายทิฏฐิ ละวิจิกิจฉา ละสลัปปตปราคาสแล้ว ยังทำให้ ราคะ โทสะ โมหะ เบาบางไปอีกด้วย

๓. อนาคามิมรรค คือ หนทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุให้สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ประการ (สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สลัปปตปราคาส, กามราคะ และปฏิกัมภะ)

๔. อรหัตตมรรคหนทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุให้สามารถละสังโยชน์ได้ทั้งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่าง เหมือนอนาคามิมรรค และสังโยชน์เบื้องสูงอีก ๕ มี รูป ราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, อวิชชา ได้อย่างเด็ดขาด^{๕๐}

๒. ผล ๔

ผล หมายถึง ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค, ธรรมารมณ์อันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ^{๕๑} ตามลำดับชั้น ๔ ระดับ คือ

๑. โสตาปัตติผล หมายถึง ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการไม่มีความตกต่ำ ไม่ไปเกิดในอบาย หลังจากทีโสตาปัตติมรรคกำจัดสังโยชน์ ๓ นั้นได้แล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุโสตาปัตติผลจึงเรียกว่า พระโสดาบัน

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๙๙.

^{๕๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๒/๒๔๐., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๗/๔๕๓.

๒. สกทาคามีผล หมายถึง ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลुพระอรหัตตผล หลังจากทีสกทาคามีรคกำจัดสังโยชน์ได้ ๓ และลดความรุนแรงของราคะ โทสะ โมหะ นั้นลงได้แล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุสกทาคามีผลจึงเรียกว่า พระสกทาคามี

๓. อนาคามีผล หมายถึง ประโยชน์ที่พึงได้รับคือการไม่กลับมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก หลังจากทีอนาคามีรคกำจัดสังโยชน์ระดับต่ำทั้ง ๕ นั้นได้แล้ว และจะบรรลุอรหัตตผลในภพที่ปฏิสนธิ คือ พรหมโลก ๕ ชั้น (อวิหา, อตปปา, สุทสสา, สุทสสี, อกนิฏฐา) เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุอนาคามีผลจึงเรียกว่า พระอนาคามี

๔. อรหัตตผล หมายถึง ประโยชน์ที่ได้รับคือการพ้นจากความข้องอยู่ในโลกใด ๆ เมื่อปรินิพพานแล้วไม่ต้องถือปฏิสนธิอีกเป็นการสิ้นภพสิ้นชาติ ข้ามพ้นจากสังสารวัฏ หลังจากทีอรหัตตมรคกำจัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ นั้นได้แล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุอรหัตตผลเรียกว่า พระอรหันต์^{๕๒}

ท่านกล่าวว่า มรรคกับผลเกิดขึ้นไกล้กันเพียงชั่วขณะจิตเท่านั้น คือ พอพ้นจากมรรคจิตก็เกิดเป็นผลจิต ไม่มีธรรมอย่างอื่นเกิดขึ้นคั่นในระหว่างและกล่าวอธิบายโดยบุคคลาธิฐานไว้ว่า สังโยชน์เหมือนโรคในร่างกาย มรรคเหมือนการรักษาโรคให้หายผลเหมือนกับความสุขสบายอันเกิดแต่การสิ้นโรค

๓. นิพพาน ๑

นิพพานโดยพยัญชนะ เป็นภาษาบาลี นิ แปลว่า ออกไป หมดไป วาน แปลว่า พัด ไป หรือเป็นไป เครื่องร้อยรัดถ้าใช้เป็นกิริยาของไฟ แปลว่า ดับไฟ ดับร้อน หมายถึงเย็นลง หรือเย็นสนิท ถ้าใช้เป็นกิริยาของจิต หมายถึง ความเย็นใจ ไม่มีความกระวนกระวายใจ จิตสงบระงับ หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะโมหะหมดสิ้นไป

นิพพานในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า นิรวานแปลว่า ความดับตัณหา หรือความดับกิเลส และดับทุกข์หรือสภาวะที่ปราศจากเครื่องร้อยรัดเสียเบ้าง หรือสภาวะที่ออกไปจากตัณหาที่ได้ นิพพานจึงเป็นความดับเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์และนิพพานนั้นเป็นชื่อหนึ่งของนิโรธ ดังนั้นนิพพานกับนิโรธจึงเป็นสิ่งเดียวกัน จัดได้ว่าเป็นความจริงสูงสุดเป็นสภาวะที่สมบูรณ์ เป็นความดีขั้นสูงสุดเป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ เป็นสุขนิรันดร์^{๕๓}

^{๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๕๑.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, หน้า ๘๙

ในพระพุทธศาสนาเถรวาท นิพพานคือ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ ผู้บรรลุ นิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิงมีความหลุดพ้น เป็นอิสระ และมีความสุขอย่างแท้จริงในระดับคนธรรมดาหากเข้าใจนิพพาน ก็สามารถที่จะดำเนินชีวิตที่ดั่งใจได้ และมีความสุขได้เช่นกัน

๓.๖ หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน

ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นมีมากมาย ทั้งส่วนที่เป็นคำสอนสำหรับประชาชนโดยทั่วไป และคำสอนสำหรับพระภิกษุทุกรูป สำหรับคำสอนที่ทรงแสดงแก่พระภิกษุสงฆ์ ส่วนมาก พระพุทธองค์ประสงค์ให้พระภิกษุทุกรูปนำไปประพฤติเพื่อความหลุดพ้น^{๕๔} จากอาสวะกิเลส เพื่อความพ้นทุกข์ เพื่อปัญญาและวิมุตติ เพื่อนิพพานเป็นสำคัญ ในพระไตรปิฎกที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อถูกพวกปริพาชกถามว่าบวชเพื่ออะไร ก็ขอให้ตอบดังนี้ ผู้มีอายุ ท่านทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตมเพื่อประโยชน์อะไร เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้พึงชี้แจงอย่างนี้ว่า “เราทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อคลายราคะ เพื่อคลายกำหนด เพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้สังสารวัฏอันยืดยาว เพื่อความสิ้นอาสวะ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งวิชาและวิมุตติ เพื่อยุณยทัสสนะ และเพื่ออนุภาทา-ปรินิพพาน”^{๕๕}

จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ ถือว่าการออกบวชเป็นการสละบ้านเรือน เพื่อการแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ที่พระอริยะเจ้าทั้งหลายปฏิบัติ ซึ่งคำสอนแต่ละเรื่องที่ทรงนำมาแสดงแก่พระภิกษุแต่ละรูปนั้น ก็ต้องเหมาะแก่อุปนิสัยของแต่ละท่าน เมื่อภิกษุนั้น ๆ ได้ฟังแล้วน้อมนำเอาไปปฏิบัติไม่นาน ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม สำเร็จเป็นอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง เมื่อมีความเพียรต่อไปก็บรรลุมรรคผล เป็นพระอรหันต์ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มีอีกแล้ว เป็นผู้พ้นบ่วงแห่งมาร พ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง มีปรินิพพานเป็นที่สุด ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายในวัฏฏะทุกข์นี้อีกต่อไป

^{๕๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๔/๒๕๔.

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑ - ๔๘/๓๗ - ๔๐.

การรู้แจ้งนิพพานจะเกิดขึ้นได้ นอกเหนือจากสามารถละกิเลสคือสังโยชน์ในแต่ละระดับได้แล้ว ยังมีธรรมข้ออื่นที่สนับสนุน ธรรมที่สนับสนุนนี้เรียกว่า “โพธิปักขิยธรรม” ได้แก่ ธรรมที่ก่อเกิดให้เกิดการรู้แจ้ง หรือธรรมที่สนับสนุนอริยมรรคมี ๓๗ ประการดังนี้ คือ ^{๕๖}

๓.๖.๑ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน ๔ ประกอบด้วยคำว่า สติ ที่มีความหมายว่า สติ, ความระลึกได้ และ คำว่า ปุฏฐาน ที่มีความหมายว่า ที่ตั้ง, ฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า สติยา ปุฏฐาน, สติ จ สา ปุฏฐานนจาติ สติปัฏฐาน ^{๕๗} หมายถึง ที่ตั้งของสติ คือ มีสติเป็นฐานเพื่อเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลายมี ๔ ประการ คือ

๑) กายานุปัสสนา การพิจารณาเห็นกายในกาย หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเป็นร่างกาย โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็น แต่เพียงการรวมตัวของส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๒) เวทนานุปัสสนา การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ เมื่อคราวได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัส และด้วยการได้นึกถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เคยสัมผัสมาแล้วทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงความรู้สึก ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๓) จิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นจิตในจิต หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต คือ ความคิดต่าง ๆ เช่น พิจารณาดูว่าจิตมีราคะหรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะหรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะหรือไม่มีโมหะ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงความคิดเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๔) อัมมานุปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรมคือนิรณ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพขฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ โดยพิจารณาให้เห็นว่า คือ

^{๕๖} สีนชัย วงษ์จันทน์, “การศึกษาคติภาพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๓๒.

^{๕๗} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

อะไร เป็นอย่างไร มีอยู่ในตนหรือไม่ เกิดขึ้นเจริญบริบูรณ์และดับไปได้อย่างไร พิจารณาตามความเป็นจริงของธรรมแต่ละอย่าง^{๕๘}

การใช้สติเป็นฐานเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลาย โดยกำหนดอาการว่าไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละความสำคัญว่างาม ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุขว่ามีอิตตาในกาย เวทนา จิต และธรรม เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง สามารถดับความทุกข์โทมนัสลงได้ ให้บรรลุนิพพานได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ทรงยกย่องสติปัฏฐาน ๔ ว่าเป็นทางสายเอกเพื่อบรรลุนิพพานว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะ (ความเศร้าโศก) และปริเทวะ (พิโรธรำพัน) เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม (ธรรมที่ถูกต้อง) เพื่อทำนิพพานให้แจ้งคือ สติปัฏฐาน ๔”^{๕๙}

๓.๖.๒ สัมมปปธาน ๔

สัมมปปธาน ประกอบด้วยคำว่า สัมมา ที่มีความหมายว่า ถูกต้อง, โดยชอบ และคำว่า ปธาน ที่มีความหมายว่าความเพียร มีรูปวิเคราะหว่า สมมา ปทหนติ เอเตนาติ สัมมปปธาน^{๖๐} มีความหมายว่า ความเพียรที่ถูกต้อง หมายถึง ความเพียรในการละความชั่วและทำความดี ซึ่งสนับสนุนให้เกิดการบรรลุธรรม มี ๔ ประการ คือ^{๖๑}

๑) สังวรปธาน เพียรระงับยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๒) ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ภาวนาปธาน เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

^{๕๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๑.

^{๖๐} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๐๖.

^{๖๑} สีนชัย วงษ์จำนง, “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๓๒.

๔) อนุรักษ์นาปธาน เพียรรักษาคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและเจริญยิ่งขึ้นไปจยไฟบุลย์ หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไฟบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๖๒}

๓.๖.๓ อธิธิบาท ๔

อธิธิบาท ประกอบด้วยคำว่า อธิธิ ที่มีความหมายว่า ฤทธิ, ความสำเร็จ และคำว่า บาท ที่มีความหมายว่า หนทาง, การถึง มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิธิ เอว ปาโท อธิธิปาโท หรือ อธิธิยา ปาโท อธิธิภูตฺ วา ปาหนติ อธิธิปาโท^{๖๓} มีความหมายว่า หนทางแห่งความสำเร็จ หมายถึง คุณธรรมที่สามารถนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความสำเร็จได้ตามที่ปรารถนา มี ๔ ประการ คือ

๑) ฉันทะ ความพอใจ หมายถึง ความต้องการที่จะทำ ไฟใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งที่จะทำนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดลอย

๓) จิตตะ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความตั้งใจตรึบรู้อยู่ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตใจฝกไฟไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย

๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หมายถึง การหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง

อธิธิบาท ๔ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้กิจการงานที่ทำนั้นสำเร็จตามประสงค์ทุกประการ เพราะเมื่อคนเรามีฉันทะ ย่อมทำให้เกิดความต้องการ มนุษย์เมื่อมีการแนะนำย่อมทำให้เกิดความต้องการที่จะทำงาน มีไฟรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะให้ได้ผลที่ดียิ่งขึ้นไป วิริยะทำให้คนเรามีความเข้มแข็ง อดทน และลงมือทำงานด้วยความพยายามอย่างต่อเนื่องไม่ทอดลอย จิตตะทำให้จิตของผู้ลงมือทำมีความมั่นคง มุ่งมั่นในงานที่ทำไม่เลื่อนลอยไม่ฟุ้งซ่าน วิมังสาทำให้เกิดความรอบรู้ รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง ใคร่ครวญ หาเหตุผลและวิธีการต่าง ๆ ในการทำงานเพื่อให้งานนั้นสำเร็จผลตามที่มุ่งหมาย^{๖๔}

^{๖๒} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๙/๙๖.

^{๖๓} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๒๐๒., ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๐.

^{๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗., อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑.

๓.๖.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ความเป็นใหญ่ หมายถึง คุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำความดีด้านมี ๕ ประการ คือ

๑) สัทธา ความเชื่อ หมายถึง กิริยาที่เชื่อ ความเชื่อมั่นในกรรม ผลของกรรม และพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ความเชื่อมั่นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความอุตสาหะก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย

๓) สติ ความระลึกได้ หมายถึง กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืมสติ

๔) สมาธิ ความตั้งใจมั่น หมายถึง ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ ความดำรงอยู่แห่งจิต

๕) ปัญญา ความรู้แจ้งชัดในเหตุผล หมายถึง ความไม่หลง ความวิจย ความเลือกสรร กิริยาที่รู้ชัด เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ นี้ สัทธาเป็นใหญ่ในการตัดสินใจเชื่อ วิริยะเป็นใหญ่ในการประคับประคองจิตให้ก้าวหน้า สติเป็นใหญ่ในการเกื้อหนุนจิตให้แจ่มชัดด้วยการพิจารณา สมาธิเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ปัญญาเป็นใหญ่ในการทำให้รู้ชัดในเหตุผล ในการปฏิบัติธรรมนั้น ผู้บรรลุธรรมจะต้องมีการตัดสินใจเชื่อ มีความเพียร มีความระลึกถึงหลักปฏิบัติ มีการพิจารณาให้ชัดเจน มีจิตใฝ่มั่นคงไม่หวั่นไหว มีความเข้าใจชัดในเหตุผลของการปฏิบัติ^{๖๕}

๓.๖.๕ พละ ๕

พละ กำลัง หมายถึง คุณธรรมที่ทำให้จิตเข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหมวดธรรมอย่างเดียวกับอินทรีย์ ๕ ที่เรียกว่า พละ เนื่องจากธรรมหมวดนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมมีจิตเข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่าง ๆ คือ ความไม่เชื่อ ความเกียจคร้าน ความขาดสติ ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ จากความหมายนี้ทำให้

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒.

ทราบว่าจะบรรลุธรรมได้ต้องมีธรรมหมวดนี้จนถึงขั้นกล้าแข็ง สามารถปิดกั้นอกุศลธรรมต่าง ๆ ได้^{๖๖}

พละ ๕ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติดำเนินไปสู่นิพพานได้ พระพุทธเจ้าทรงยกย่องผู้ปฏิบัติตามพละ ๕ ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาหลังไหลบ่าไปสู่ทิศประจันฉนั้นใด ภิกษุผู้เจริญพละ ๕ กระทำพละ ๕ ประการให้มาก ชื่อว่าเป็นผู้น้อมไป โอนไปสู่นิพพานได้ฉนั้น^{๖๗}

๓.๖.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง หมายถึง คุณธรรมที่เป็นองค์ประกอบให้เกิดการรู้แจ้ง ๗ ประการ คือ

๑) สติ ความระลึกได้ หมายถึง การมีปัญญาระลึกถึงการกระทำหรือคำพูดที่พูดมานานแล้ว สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและภายนอก เพื่อเป็นไปเพื่อการตรัสรู้

๒) ธัมมวิจยะ ความสอดส่องธรรม หมายถึง ความเลือกเฟ้นธรรม วิจัยเลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญาเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๓) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเพียรทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ย่อหย่อน เลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๔) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความอิ่มใจอันปราศจากอามิส ไม่มีวิตกวิจารณ์ หรือมีวิตกวิจารณ์ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๕) ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ หมายถึง ความสงบระงับอันเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖) สมาธิ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความมีจิตแน่วแน่ในอารมณ์อันเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๗) อุเบกขา ความปล่อยวาง หมายถึง ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวงอันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๖๗}

๓.๖.๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐๕/๓๖๙.

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓.

มรรค หมายถึง ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ มีองค์ ๘ คือ

๑) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรคามินีปฏิปทา

๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ หมายถึง ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน

๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ การงานชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤติดินในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ หมายถึง การละมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายามระครองจิตไว้เพื่อป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อดำรงอยู่ ความภยโยยิยัง ความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง ความพิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต และธรรมอยู่เสมอ ๆ มีความเพียร สัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาโทมนัสได้

๘) สัมมาสมาธิ ความมีจิตตั้งมั่นชอบ หมายถึง ความมีจิตใจตั้งมั่น สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย ^{๖๘}

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นหนทางที่สามารถนำไปสู่การบรรลุธรรม และนิพพานได้ จัดว่าเป็นพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา อันเป็นสาเหตุให้เกิดผลแห่งพรหมจรรย์และผลแห่งพรหมจรรย์คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล ^{๖๙}

มรรคมืองค์ ๘ นี้เมื่อสงเคราะห์ลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา สามารถสงเคราะห์ได้ดังนี้คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดลงในศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดลงในสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดลงในปัญญา ^{๗๐}

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๔.

^{๖๙} ส.ม. (ไทย) ๑๔/๖/๙.

^{๗๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๓.

กล่าวโดยสรุป ผู้จะรู้แจ้งธรรมคือพระนิพพานนั้นต้องสมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงจะสามารถกำจัดกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางและหมดสิ้นไปได้ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาถือว่าเป็นการศึกษาอบรมจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่ง่ายเข้าไปหาส่วนที่ยาก และลึกซึ้งกว่า

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่ช่วยอุดหนุนกัน เป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำ จากการศึกษาพบว่า ปัญญาเป็นธรรมที่เป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุธรรม ในทุกหมวดของโพธิปักขิยธรรมล้วนแล้วแต่มีปัญญาอยู่ด้วยทั้งนั้น แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป ในสติปัฏฐาน ๔ เรียกว่าอนุปัสสนา อิทธิบาท ๔ เรียกว่าวิมังสา อินทรีย์ ๕ และพละ ๕ เรียกว่าปัญญา โพชฌงค์ ๗ เรียกว่าธัมมวิจยะ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องปัญญาหรือปัญญินทรีย์ว่าเป็นยอดกว่าธรรมข้ออื่น ๆ ในกลุ่มธรรมเหล่านี้ เพราะปัญญาเป็นตัวทำให้รู้แจ้งสภาวะธรรม^{๗๑}

หลักธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม มีความสัมพันธ์กันดังนี้

หลักโพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ เป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมดที่สนับสนุนในการบรรลุธรรม โดยวิธีการนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้ว่า การปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีถึง ๓๗ ประการ แท้จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม เพียงปฏิบัติตามหมวดธรรมใดธรรมหนึ่ง เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติแล้ว

โพธิปักขิยธรรม แบ่งเป็น ๗ หมวด แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วน แม้ว่าจะอธิบายแยกกันแต่เมื่อปฏิบัติตามหมวดธรรมใดธรรมหนึ่ง เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่นอีก ๖ หมวดด้วย การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินทางไปตามเส้นทางใดเท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทาง แต่การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมนั้น ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่ง เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่นไปในตัวด้วย นี่เป็นลักษณะพิเศษแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้า เห็นได้ชัดเจนที่มรรคมืองค์ ๘ คำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมปชาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ โดยหลักธรรมต่าง ๆ สามารถสงเคราะห์ลงในมรรคมืองค์ ๘ ดังนี้คือ สติในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และสติปัฏฐาน ๔ สงเคราะห์ลงในสัมมาสติ วิริยะใน

^{๗๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕.

อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และสัมมปปธาน ๔ สงเคราะห์ลงในสัมมาวายามะ ปัญญาในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ ธัมมวิจยะในโพชฌงค์ ๗ และวิมังสาในอิทธิบาท ๔ สงเคราะห์ลงใน สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ, จิตตะในอิทธิบาท ๔ สมาธิในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ ปิติ ปัสสัทธิ และ สมาธิในโพชฌงค์ ๗ สงเคราะห์ลงในสัมมาสติ

หลักการปฏิบัติวิปัสสนามีจุดประสงค์อย่างเดียว คือ การรู้แจ้งพระนิพพาน ซึ่งเป็น สภาวะของการพ้นทุกข์คือการไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก มีความเข้าใจสภาวะธรรมต่าง ๆ จนจิต หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น การปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรมไม่ว่าจะเป็นหมวดธรรมใด ย่อม โน้มน้าวจิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นเป็นอันเดียวกันทั้งสิ้น เปรียบเหมือนน้ำจาก แม่น้ำทุกสายไม่ว่าระหว่างทางจะมีรสอย่างไร เมื่อลงสู่ทะเลย่อมมีรสเค็มรสเดียวกันหมด การ ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเช่นเดียวกันย่อมเป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งสิ้น

โพธิปักขิยธรรมเป็นธรรมปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้มรรคผล ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิย ธรรมต้องมีสภาวะจิตโน้มเอียงไปเพื่อการตรัสรู้เท่านั้นคือ เมื่อปฏิบัติตามหลักนี้แล้ว ก็เลสต้อง ลดลง ๆ จนหมดไปในที่สุด ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติ ๆ ไปแล้วกิเลสเพิ่มขึ้น มีความโลภ ความ โกรธ ความหลงมากขึ้น แสดงว่าการปฏิบัตินั้นผิดหลักโพธิปักขิยธรรม กิเลสที่ลดลง เป็นเครื่องวัด การปฏิบัติ ถ้ากิเลสไม่ลดลงแสดงว่ากำลังปฏิบัติผิด ต้องทบทวนการปฏิบัติใหม่ว่าผิดพลาดจุดไหน ให้รีบแก้ไข

การรู้แจ้งพระนิพพานเป็นผลของโพธิปักขิยธรรม โดยมีสัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัญญา ๔ และมรรคมรรค ๘ เป็นวิธีการ องค์ประกอบอื่น ๆ ที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม

๓.๗ สรุป

นิพพาน คือ อสังขตธรรม เป็นธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง หรือสภาวะที่มีไม่เกิดจาก ปัจจัยหนุนเนื่องกันขึ้นมา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขารได้แก่ สภาวะอันพ้นจากขันธทั้ง ๕ เมื่อว่า โดยปรมาตม์ แล้วคือความหมายสูงสุด หรือความหมายที่แท้จริง นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่ แบ่งเป็น ๒ ก็แบ่งโดยปริยายเท่านั้น นิพพาน คือสภาพที่มี ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิงมีความหลุดพ้น เป็นอิสระ และมีความสุขอย่าง แท้จริงในระดับคนธรรมดาหากเข้าใจนิพพาน ก็สามารถที่จะดำเนินชีวิตที่งดงามได้ และมีความสุข สุขได้เช่นกัน

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะรู้แจ้งธรรมคือพระนิพพานนั้นต้องสมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงจะสามารถกำจัดกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางและหมดสิ้นไปได้ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาถือว่าการศึกษอบรมจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่ง่ายเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่าการรู้แจ้งพระนิพพานเป็นผลของโพธิปักขิยธรรม โดยมีสัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัฏฐาน ๔ และมรรคมรรค ๘ เป็นวิธีการองค์ประกอบอื่น ๆ ที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม ส่วนการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพานจะได้นำเสนอไปบทต่อไป